

NA KRAJU SERIJE O UTVRDAMA

Brojčani pokazatelji

Ovim člankom završava najduža serija kontinuiranih napisa koja je ikad objavljena u našem časopisu – serija o hrvatskim utvrdama tiskana iz mjeseca u mjesec u 48 brojeva časopisa *Građevinar*. Nizom izlaganja o utvrdama započeli smo u broju 8. iz 2001., a završavamo s 10. brojem u 2005. godini. U razdoblju duljem od četiri godine samo su u tri broja izostali redoviti napisi o toj temi. Tiskano je (bez ovog broja) 338 stranica našeg časopisa s 591 fotografijom ili crtežom. Serija je za deset napisa nadrasla dosad najveću seriju u kojoj smo od broja 7. u 1999. do broja 1. u 2001. prikazali sve naseljene hrvatske otoke.

Serija o utvrdama izravno se nadovezala na izabrane napise o dvorcima u sjevernoj Hrvatskoj koje smo prenosili iz knjiga prof. dr. sc. Mladena Obada Šćitarocija i dr. sc. Bojane Bojanić Obad Šćitaroci (*Dvorci i perivoji Hrvatskog zagorja* i *Dvorci i perivoji Slavonije – od Zagreba do Iloka*) te nadopunjavali kraćim prikazom onoga što se u međuvremenu promijenilo. Za prikaze utvrda opredijelili smo se stoga što su one u razvoju naše profane graditeljske baštine prethodile dvorcima koji su se počeli graditi tek onda kada je razvoj opasnog oružja gotovo u cijelosti poništio sve dotadašnje vojničke funkcije utvrda, u kojima je obrambena namjena uvijek bila važnija od udobnosti. Izboru takve teme svakako je pridonijelo i pojačano zanimanje za slavnu i pomalo zaboravljenu hrvatsku vojničku prošlost, potaknutu još živim uspomenu na nedavno završeni Domovinski rat. No svakako nas je i relativno malo zanimanje za naše fortifikacijske građevine, koje su se počele ozbiljnije izučavati tek u posljednjih nekoliko desetljeća.

AT THE END OF THE ARTICLE SERIES ON FORTIFICATIONS

A series of contributions was published in *Građevinar* over the past four years about fortifications, with a detailed presentation of 107 of these defence facilities, and a brief account of an additional one hundred of such buildings. The series consists of forty-seven articles, with the total of 338 pages and 591 photographs and drawings. This is in fact the first endeavour of this kind in Croatia, only preceded by the one made by Gjur Szabo almost one hundred years ago in his work *Medieval towns of Croatia and Slavonia*. This series about fortifications follows the one about the castles of northern Croatia which appeared in this journal during the years 1999 and 2000. Most significant sources of texts and figures are presented, and numerous difficulties encountered during preparation of contributions for this long series are described. Proposals about actions to be taken for the rehabilitation and revitalization of several biggest and best-preserved fortifications are presented in the final part of the article. It is emphasized that the current practice of allocating minimum funding to all fortifications is inadequate as the funding often does not suffice to cover even the cost of cleaning the ruins from vegetation, so that almost all of these defence facilities continue to deteriorate. Some of them, although described by G. Szabo as existing facilities, have completely disappeared, and the sites where they used to stand can now be determined only through archaeological reconnaissance.

Osnovni izvor serije

Opredijelili za vlastite napise i mukotrpno višegodišnje istraživanje na terenu, umjesto pretisaka kao što smo to učinili u slučaju dvoraca. Razlog je u tome što takvog djela jednostavno nema, zapravo u cijeloj našoj stručnoj literaturi postoji samo jedno, antologijsko djelo prof. Gjuro Szabe: *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, u izvanrednom izdanju *Matice Hrvatske*, tiskanom u Zagrebu 1920. To nam je djelo bilo i nezaobilazni priručnik za gotovo svaki objavljeni napis u ovoj seriji, ali nije moglo biti jednostavno pretiskano zato što se u međuvremenu od gotovo jednog stoljeća (prof. Szabo je na svom djelu radio više od jednog desetljeća) mnogo toga promijenilo i što je sadašnje stanje naših utvrda znatno lošije nego u njegovo vrijeme, kada je ocijenio dramatičnim. Uostalom ni brojni crteži ni fotografije nisu zadovoljavali naše sadašnje tehničke zahtjeve i tisak u boji. To je djelo 1994. i pretiskao izdavač *Privlačica* iz Vinkovaca, ali samo za dio koji se odnosi na utvrde u Slavoniji.

Zapravo sumnjamo da bi pretisak našim čitateljima bio i posebno zanimljiv. To bi svakako zahtijevalo da se pretiskanim priložima pridoda sve ono što je o nekoj utvrđi i grupi utvrda

Gjur Szabo (1875.-1943.)

(Szabo je svoje utvrde grupirao prema ondašnjim županijama) u međuvremenu napisano, a toga i na stručnoj i lokalnoj razini, unatoč negdašnjem nedovoljnom zanimanju, ima zaista mnogo. A trebalo je zabilježiti i sve promjene te sva rušenja i uništavanja što su se u međuvremenu

dogodila. Uostalom neke utvrde o kojima Szabo piše više se ne mogu ni pronaći niti utvrditi mjesto na kojemu su se nalazile.

Naslovnica knjige Gjura Szabe o utvrdama u Hrvatskoj i Slavoniji

Ipak svakako treba odati priznanje Gjuru Szabi na njegovu velikom doprinosu i praktički leksikografskom prikazu našega fortifikacijskoga graditeljstva, bez kojega vjerojatno ne bi bilo ni ove serije naših napisa. Inače za one koji to ne znaju valja reći da je Gjur Szabo, koji se rodio 1875. u Novskoj, a umro u Zagrebu 1943., bio povjesničar, konzervator, muzealac i povjesničar umjetnosti. Studirao je germanistiku u Zagrebu i Beču i potom bio nastavnik na gimnazijama u Senju, Osijeku, Bjelovaru i Zagrebu. Tijekom studija u Beču počeo je proučavati povijesne spomenike. Godine 1910. specijalizirao je u Beču, Nürnbergu i Pragu suvremeni način konzerviranja i restauriranja povijesnih i umjetničkih spomenika. Na temelju radova o srednjovjekovnoj Slavoniji 1911. postao je utemeljiteljem i tajnikom Zemaljskog povjerenstva za čuvanje spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji. Uz taj je pionirski posao, koji je radio do kraja života, obavljao i cijeli niz drugih dužnosti. Od 1919. do 1926. bio je ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt, a od 1928. do smrti ravnatelj Muze-

ja grada Zagreba. Objavio je više od 200 radova iz područja nacionalne povijesti, povijesti umjetnosti, konzervatorstva, muzeologije, toponomastike, lingvistike i pedagogije. Važnije su mu knjige, uz ovu koju smo često spominjali, *Kroz Hrvatsko zagorje*, Zagreb 1939. i *Stari Zagreb*, Zagreb 1941.

Ostali važniji izvori

Valja istaknuti da smo povremeno koristili i djelo Emilija Laszowskog *Hrvatske povijesne gradjevine, knjiga I.*, izdano 1901. u Zagrebu u nakladi autora. Laszowski je i sam, kao izdavač plemićke obitelji Šufflay, 1868. rođen u jednoj utvrdi (Brlog na Kupi), a umro je 1949. u Zagrebu. Bio je arhivist i ravnatelj Zemaljskog arhi-

uobičajen i manjkav jer nema mnogih velikih utvrda (Ozalj, Samobor, Veliki Kalnik, Ružica...), a uvrštene su mnoge manje (Brezovica, Jesenica, Otmičgrad, Perušić, Svetice...). Ipak Laszowski se koristio svim dotad napisanim izvorima, ponajprije Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, koji je prvi u tri sveska pokušao sabrati najvažnije hrvatske utvrde (*Njeke gradine i gradovi u Kraljevini Hrvatskoj*, Zagreb 1869.-1870.), Radoslava Lopašića (*Oko Kupe i Korane*, Zagreb 1895.) te radovima Ivana Tkalčića i Julija Jankovića, ali i crtežima Johana Weickharda Valvasora i Milana Šenoa te slikama jednog od naših prvih fotografa, Ivana Standla. Valja reći da se Laszowski otvoreno divio nekim povijesno neuvjerljivim restauracijama koje su na utvrdama

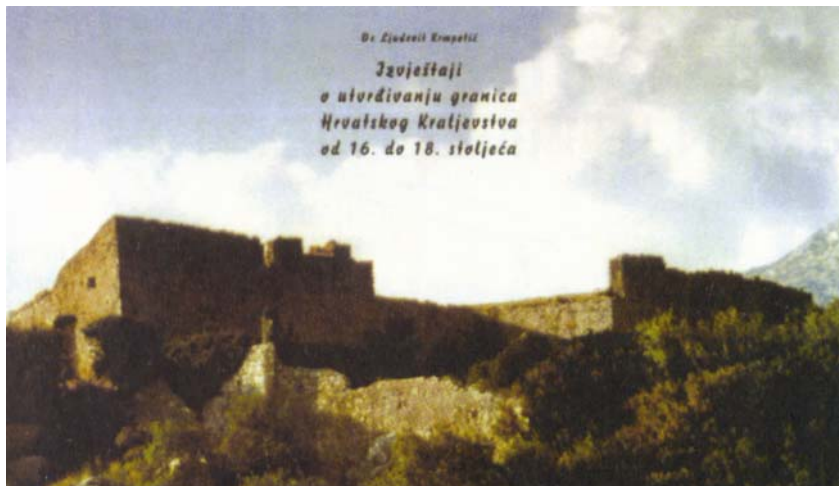

Otočac na crtežu J. W. Valvasore

va te suosnivač Gradske knjižnice i Muzeja grada Zagreba, a suosnivač te prvi veliki meštar družbe *Braće hrvatskog zmaja*. Njegova je knjiga pisana mnogo tečnije i zanimljivije od Szabove, ali i s mnogo manje stručnih podataka. Pisao je znatno popularnije i čitljivije, a u knjizi ima i vrlo kvalitetnih slika i ilustracija. No Laszowski je izdao samo tu prvu knjigu, a i njegov je izbor utvrda ne-

u svom vlasništvu napravili grof Laval Nugent, Juraj Drašković ili Erwin Cséh, a što je razumljivo Szabo oštro napadao.

Za slavonske utvrde rabili smo seriju tekstova koji su tijekom 1999. i početkom 2000. izlazili u *Hrvatskom slovu*, a koje je s mnogo povijesnih podataka pisao Antun Abramović, prof., a ilustrirao poznati (i nedugo

Naslovnica monografije dr. Ludevita Krmpotića o hrvatskim utverdama od 16. do 18. st.

potom pokojni) crtač stripova Rado- van Domagoj Devlić. Posebno smo rado pretiskivali njegove uspjelije rekonstrukcije negdašnjeg izgleda pojedinih utvrda, a takve bi rekonstrukcije, ovisno o stupnju spoznaje, bile vrlo poželjne i za utvrde izvan Slavonije.

Sve je ostale izvore gotovo nemoguće navesti jer su bili vrlo brojni. Mnogo smo podataka pronašli u znanstveno-stručnim tekstovima o pojedinim većim i najčešće restauriranim utverdama, povijesno-umjetničkim i restauratorskim časopisima, lokalnim povijesnim ili turističkim monografijama, novinskim člancima, ali i na internetu. Stoga se zbog brojnosti, osim kada je to bilo neizbježno, nismo opredijelili da izvore posebno navodimo, iako je možda i trebalo, ali zato je u svim dvojabama gotovo uvijek konačni autoritet bio Gjuro Szabo. Svakako moramo istaknuti da smo se uvjerali kako s podatcima koji se pronalaze na "mreži svih mreža" valja biti vrlo oprezan i višestruko ih provjeravati. Ipak internet je često dragocjen izvor lokalnih legenda, a mora se priznati da ima i izvršno uređivanih i održivanih *web-sitova*.

No jedan izvor ipak još moramo istaknuti. Riječ je o bibliografskoj i glomaznoj knjizi koju je 1997. u vlastitoj nakladi izdao liječnik dr. Ljudevit Krmpotić: *Izveštaji o utvr-*

đivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća. On je inače

Jedan od najstarijih crteža Klisa s početka 16. st.

Šibenik s tvrdom Sv. Nikole na crtežu G. Rosacia iz 17. st.

suvlasnik utvrde u Karlobagu, a u traganju po austrijskim i njemačkim arhivima pronašao je i pretiskao sve izvještaje "prvoga carskoga graditelja" Martina Stiera te Giovanija Pieronija, Tobiasa Kreuztallera, Nicola Angiellinija, Johanesa Ledenta i Ivana Lenkovića koje su izrađivali tijekom inspekcije hrvatskih graničnih utvrda u vrijeme turske opasnosti. Posebno su vrijedni njihovi crteži koji su u knjizi vjerno pretiskani, iako su nerijetko nespreni i preveliki baš kao i cijela knjiga. Najvrjedniji i najljepši su crteži M. Stiera koje smo rado prenosili, iako je u knjizi istaknuto da je to zabranjeno. Međutim smatrali smo da dr. Krmpotić nije autor spomenutih crteža i da su oni općekulturno dobro te da ih stoga nema pravo posebno štiti, a nerijetko se nalaze i u drugim publikacijama. Uostalom mnoge je te izvještaje pažljivo proučio i crteže pretiskao i Gjuro Szabo, najviše baš od Stiera. Smatrali smo da knjizi dr. Krmpotića radimo i određenu reklamu. U svakom slučaju posebno smo mu zahvalni i uvjereni da bi napisi bez ilustracija iz njegove knjige za utvrde iz primorske i unutrašnje Hrvatske bili znatno siromašniji.

Teškoće u pronalazanju utvrda

U seriji je detaljno opisano 107 raznoraznih utvrda koje smo gotovo sve osobno posjetili. Osim toga spome-

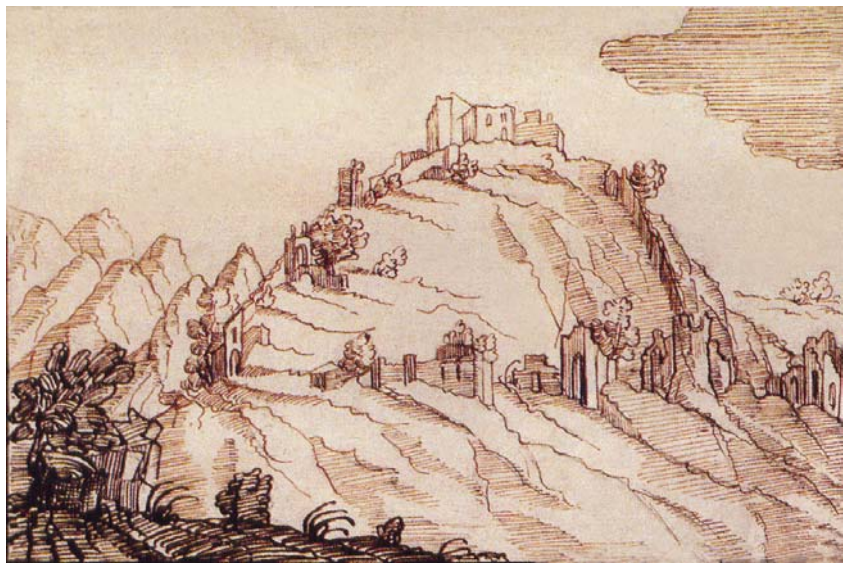

Rijeka i Trsat na crtežu M. Stiera iz 1660.

nute su još 102 utvrde od kojih smo neke također obišli. Ponekad su to bili pravi planinarski podvizi koji su zahtijevali mnogo upornosti i kondicije, a nerijetko su vozači sa svojim vozilima morali lutati po neprikladnim i teško prohodnim šumskim puteljcima. U pronalaženju nepristupačnih utvrda služili smo se planinarskim markacijama (često smo se uvjerali da se olininari jedini stvarno brinu o tom dijelu naše baštine), nešto rjeđe planinarskim kartama, a često i

propitkivanjima svih koje bismo usput i u susjednim naseljima sreli, uvažavajući onu poznatu planinarsku izreku: "kartu čitaj, a seljaka pitaj". No najčešće smo se oslanjali na predosjećaj i na sposobnost orijentacije u prostoru.

Neke su utvrde vrlo vidljive i uočljive, često i u središtima naselja, a neke se nalaze skrivene u dubokim i gustim šumama i izvan bilo kakvih šumskih putova. Nerijetko se doga-

Modruš na crtežu G. Pieronija iz 1639.

đalo da uredne i natpisima opremljene markacije odjednom nestanu i da onda preostane samo lutanje u svim pravcima. Uočili smo da je potraga za utvdama mnogo uspješnija zimi kada vegetacija nije toliko gusta. Najteže je bilo pronaći one utvrde od kojih ništa nije preostalo, osim nekog relikta zida ili opkopa, i u takvim su nas slučajevima spašavali samo istaknuti natpisi, a oni su bili vrlo rijetki. Nerijetko smo tijekom naporna uspinjanja, posebno kada vremenski uvjeti nisu bili najbolji, doživljavali i prava priviđenja. Od neke nam se uzvisine, stijene ili naslaganih trulih stabala izdaleka činilo da su očekivana utvrda, a kad bismo se približili uslijedilo bi razočarenje. U takvim je situacijama inat bio jedina brana malodušnosti i odustajanju. Vrlo je teško bilo i u krajevima koji su opustjeli za nedavnih ratnih sukoba. Tamo uglavnom nema ni stanovnika ni oznaka. Kad se nekog konačno i pronađe, često bi to bio tek doseljeni stanovnik koji o postojanju bilo kakvoga staroga grada ili gradine nikad ništa nije čuo.

Neki su usponi bili posebno mukotrpnji. Takav je primjerice bio uspon na Modruš (br. 8/2002.) koji je inače vrlo uočljiv, a vidljiv je i s nove autoceste prema Splitu. Nismo pronašli mali puteljak koji se nalazi uz groblje pokraj crkve, pa smo se odlučili za izravan uspon po velikoj strmini i po kišom natopljenjavi travi. Bilo je otklizavanja i do deset metara te mnogo blata i promočenosti. A spuštanje je bilo tako jednostavno da smo otad pažljivo i temeljito proučavali svaki uspon. Ipak u sličnom usponu na Mali Kalnik (br. 6/2004.) nismo pronašli ulazne dijelove utvrde, čemu je razlog bila magla i dosadna neugodna kišica. Najteže je ipak bilo pri usponu na Gračanicu na južnim obroncima Požeške gore (br. 12/2004.). Po osjećaju smo znali da smo otprilike na pravome mjestu, ali smo u vožnji izgubili planinarske oznake. Stoga smo se odlučili za uspon na

vrlo strmo brdo južno od uskoga šumskog puta, znajući iz literature da se iz Gračanice vrlo dobro vidi sve do Save. Kad smo se popeli na vrh ustanovili smo da se utvrda nalazi na drugom i nešto višem brdu, sa sjeverne strane puta, pa su nas stoga čekali silazak i ponovni uspon. Neke utvrde pamtim i po drugim nedaćama. Takav je primjerice posjet slavnom Cetingradu (br. 11/2002.) do kojega nije teško doći, ali je prilično udaljen od sadašnjeg naselja. Dok smo ga pronašli iznenada se spustila takva magla da se u utvrdi nije mogao uočiti ni snimiti čak ni zid udaljen desetak metara. Slična se

Pogled na Veliki Tabor

nevolja, koja tjera u očaj, dogodila i za uspona na Grebengrad (br. 2/2004.). Do utvrde i obližnje planinarske kućice vodi širok šumski put, ali smo bili prisiljeni napustiti automobil zbog straha da ne zaostanemo u velikim snježnim nanosima koji su preostali u udolinama. Krenuli smo stoga pješice jer su nas mještani i prolaznici uvjerovali da je to vrlo blizu. Ipak kada smo stigli do utvrde bio se već spustio mrak pa je svako snimanje bilo nemoguće. Preostalo nam je jedino da se dođemo još jedanput.

Dobro pamtim i uspon na Oštrc, inače najvišu utvrdnu Ivanščice, na kojemu smo bili nešto prije (br. 12/2003.). Do nadomak utvrde dovezli smo se

Utvrda i dvorac Bosiljevo iz doba kada je bio restoran i prenočište

relativno dobrom stazom. Međutim kratkotrajni je uspon bio prilično težak jer je bilo dosta snijega kojega u nižim predjelima nije bilo i jer je bilo vrlo hladno. Čak su se zamrznule nove baterije našeg digitalnog aparata, pa smo ih za svaku snimku morali posebno zagrijavati pripijanjem uz tijelo. Kasnije smo saznali da je na vrhu Ivanščice tog jutra početkom siječnja 2004. bilo čak -18°C . Od uspinjanja nam uopće nije

bilo hladno, jedino je snimanje potrajalo nešto dulje.

Neke utvrde ipak nismo nikako uspješni pronaći i nakon više pokušaja. To je primjerice bio pokušaj pronalaska ostataka Opoja iznad Rasinje (br. 9/2004.). Slično je bilo i za pokušaj pronalaska Bijele Stijene i Cukovca (br. 11/2004.) ili Dobre Kuće i Stupčanice (br. 3/2005.). Tome je pomalo pridonio i strah od zaostata-

Ulaz u ozaljsku utvrdnu

Utvrdra Bisag na jednoj slici iz 19. st.

ka mogućih mina, posebno u prvom slučaju. Ipak dvije smo utvrde u više navrata neuspješno pokušavali pronaći. Jedna je Cukovec (br. 4/2004.), utvrda na brdovitim obroncima iznad korita rijeke Bednje, sjeverno od Ivanšćice, koju inače Szabo uopće ne spominje, a do nje i nema nikakvih oznaka. Druga je tajanstveni Stari grad (br. 4/2005.) na sjevernim obroncima Krndije do kojega smo se pokušali probiti i sa sjevera i s juga. Čak smo dobavili i precizan planinarski priručnik s kartama. Postoje čak i oznake koje se iznenada prekidaju, a lutanje po okolnim strmim vrhovima nije dalo nikakve rezultate. U Planinarskom savezu Hrvatske ističu da smo jedna od rijetkih zemalja u kojima se stabla s markacijama obaraju kao i sva druga, nerijetko i namjerno. Sve u svemu radilo se u dva navrata o nekoliko sati uzaludnog lutanja po vrhovima Krndije i susjednog Papuka.

Neke utvrde nismo ni pokušavali pronaći iz straha da su im prilazi minirani. To se prije svega odnosi na utvrde u gornjem dijelu rijeke Krke, na većinu istočnih i središnjih ličkih utvrda, dio utvrda Korduna i Banovine te nekoliko utvrda na zapadnim obroncima Psunja i Papuka. U takvim smo se slučajevima radije opredijelili za ilustracije koje smo pronalazili u literaturi.

Dodaci uz podatke o utvrdama

Ipak sa zadovoljstvom moramo istaknuti da je naša serija nakon Gjüre Szabe prvi sustavni pokušaj inventure sadašnjeg stanja našega fortifikacijskog graditeljstva. To nam priznaje i mr. sc. Krešimir Regan iz Leksikografskog zavoda *Miroslav Krleža*, kojega smo i upoznali pošto je pročitao neke naše napise. On je kao povjesničar zaljubljen u utvrde, a mnoge je temeljito obradio u časopisima, posebno one u Hrvatskom zagorju. Čak nam je priznao da mu je bila želja i da jednom napravi ono što smo mi sada upravo završili. Pružio nam je veliku pomoć u prikupljanju opsežne literature za sve utvrde sjeverne Hrvatske te nas poticao da u prikazima budemo što temeljitiji. Bio je na određen način mentor većeg dijela ciklusa, počevši od br. 8/2003. u kojemu je obrađen Medvedgrad i druge zagrebačke utvrde. Dužni smo mu posebnu zahvalnost, a suradujući s njim shvatili smo koliko smo malo znali kada smo započeli cijelu seriju. Ipak obišli smo i temeljito prikazali mnoge naše utvrde, a to je bilo moguće jer je *Građevinar* mjesečnik pa se za pripremu, obilazak i pisanje ipak pronašlo dovoljno vremena. Netko tko se usput bavi nekim drugim poslom teško da bi to do kraja uspio obaviti.

Serija je započela primjerima iz južnih dijelova Hrvatske, da bi završila s istočnom Slavonijom i Srijemom. Bio je to ujedno i svojevrsni prikaz burne hrvatske povijesti, doduše malo nesustavan i skokovit, lišen bilo kakve kronologije jer su se izmjenjivale utvrde iz različitih razdoblja. Ipak prikazali smo junačka djela brojnih hrvatskih i austrijskih vojskovođa i komandanata, ali i onih s turske strane. Od naših junaka valja posebno spomenuti Petra Kružića (br. 9/2001.), Ivana Lenkovića (br. 1/2002.), Lavala Nugenta (br. 3/2002.), Tomu Bakača Erdödyja (br. 7/2003. i br. 9/2003.), Eugena Savojskog (br. 5/2005.) i Nikolu Iločkog (br. 9/2005.). Dakako da valja istaknuti i slavne Frankopane i Zrinske o kojima smo pisali u mnogim nastavcima. Upoznali smo tako Nikolu IV., prvog Frankopana (br. 3/2002., br. 5/2002.), neukrotivog Bernardina (br. 8/2002. i br. 9/2002.) i violentnog Vuka (br. 10/2002.), a obradili smo i nesretnu sudbinu Frana Krste Frankopana te "rodbinske veze" dviju grana Frankopana u Italiji i sadašnje svojatanje njihove slavne uspomene (br. 3/2003.). Dakako da smo u više navrata spominjali i slavne Zrinske, posebno sigetskog junaka Nikolu IV. Šubića Zrinskog (br. 3/2003., br. 5/2003., br. 6/2003., br. 3/2003. i br. 5/2004.),

Pogled na utvrdu u Đurđevcu

Okrugla ulazna kula utvrde Gračanica

slavom ovjenčanog i u lovu strada-log Nikolu VII. (br. 3/2003., br. 5/2004. i br. 7/2005.) te nesretnog bana Petra (br. 2/2002., br. 3/2003. i br. 5/2004.). Valja podsjetiti i na slavne turske vojskovođe Ulama-pašu, Malkoč-bega, Ferhad-pašu Sokolovića, Gazi Husrev-bega, Mehmed-bega Jahjapašića, Murat-bega Tardića i Hasan-pašu Predojevića Došena koji su se često spominjali, ali i detaljnije obrađivali (br. 5/2003., br. 6/2003., br. 8/2004., br. 11/2004. i br. 1/2005.).

Uz utvrde i njihove graditelje vrlo su se često spominjali i drugi značajniji povijesni događaji, slavne bitke i tragični porazi (poput Krbavske i Mohačke te bitke kod Gorjana), ali i brojne dinastičke borbe oko hrvatskog i ugarskog prijestolja. Jedan događaj iz početka 1578. koji je nezasluženo prešućen i nekako zapostavljen u našoj historiografiji ipak valja posebno istaknuti. Riječ je o herojskoj obrani Gvozdanskog u kojoj su izgignuli svi od tristotinjak branitelja, većinom rudari (br. 6/2003.). To je jedini takav slučaj na području Europe, uz Alkazar u sjevernoj Africi te iste godine i Masadu u Palestini za Judejskog rata 66.-73. Čak je potre-

seni Ferhad-beg naredio da mrtvi branitelji moraju imati kršćanski pogreb. Treba još dometnuti da su na mnogim mjestima u našim napisima opisane i ostale građevine u pojedinim mjestima, posebno neke slavne crkve i samostani.

Vrijednosti i nedorečenosti serije

Sve u svemu mogli bismo istaknuti kako smo s cijelom serijom napisa ipak vrlo zadovoljni jer je više ili manje detaljno obrađeno jedno vrlo važno područje naše graditeljske baštine, koje se razvijalo usporedno s razvitkom opsadnog oružja, a presudno je utjecalo i na razvoj cjelokupnog društva, ali i graditeljstva kao struke. Serija je pisana čitljivo i nadamo se zanimljivo, s mnogo podataka koji su se pažljivo i temeljito provjeravali. Vjerujemo da je jednu složenu ali zanimljivu graditeljsku materiju približilo našim čitateljima. Kada bi se trebalo odlučiti za jedan napis u kojem je u cijelosti postignuta potpuna ravnoteža između zanimljivosti i faktografske preciznosti, onda bi to zacijelo bio napis o utvrdi na Trsatu (br. 3/2002.). Tu je objašnjeno kako se moćni krčki knez Nikola IV. izbio da papa njegovu

obitelj prizna za pripadnike rimske plemićke obitelji Frangepani i kako je na Trsat prenesena nazaretska kućica koja je potom opet nestala, a što je jedan od temelja današnjeg marijanskog svetišta. Obradeni su i nasanak i razvoj trsatske utvrde, kao i njezino prilično nakaradno restauriranje, a nije preskočena ni neobična ličnost feldmaršala i grofa Lavala Nugenta of Westmeatha, Irca podrijetlom, a žestokog Hrvata po opredjeljenju i pretendenta na hrvatsku krunu.

Sada se na kraju serije mogu uočiti i određene slabosti i nedorečenosti. Neke su velike i slavne utvrde preskočene ili tek uzgredno spomenute, a riječ je o utvrdama koje su već bile obrađene u prethodnoj seriji napisa o dvorcima sjeverne Hrvatske. To se prije svega odnosi na varaždinski Stari grad, Veliki Tabor, Trakošćan i Valpovo. Bilo je najavljeno da će se pisati isključivo o zamkovima (burgovima) i o nekim većim kaštelima i tvrđavama, no poslije su redom prikazivane sve utvrde. Razlog zašto to nije učinjeno na području Like (koja je nekad bila najnaseljenija i imala najviše utvrda), treba potražiti u već spominjanom strahu od neraščišćenih minskih polja.

Jedna od slabosti serije potaknuta je glavnim izvorom – knjigom Gjure

Ostaci utvrde Bedemgrad

Szabe. Pisana je i pripremana uglavnom prije I. svjetskog rata, kad još Dalmacija nije bila u sastavu banske Hrvatske već pod izravnom upravom austrijske krune. Zato i nisu obrađene dalmatinske utvrde, baš kao i ni one iz Istre i Međimurja. To je dijelom ponovljeno i u našoj seriji.

Početna je namjera bila da se izabere jedna veća utvrda i da se ona posebno obradi, a da se sve ostale koje su oko nje tek samo uzgredno spomenu. To je u početku i funkcioniralo, posebno kada se radilo o golemim utverdama poput Klisa ili Knina. No nakon prikaza utvrda u Lici, točnije od prikaza i nabiranja tamošnjih brojnih utvrda (br. 7/2002.), sve se pomalo promijenilo jer je zapravo bilo vrlo teško odrediti koja je utvrda na nekom području najveća ili najvažnija. Stoga se odustalo od prikazivanja nekih većih utvrda i podjednako su opisane mnoge veće i manje. Ipak neke su velike i povijesno važne utvrde, poput onih u Karlovcu, Sisku, Slavanskom Brodu i Osijeku, obrađene onako kako je prvotno bilo zamišljeno i najavljeno.

Opće stanje utvrda i neki prijedlozi

Na kraju bi trebalo reći nešto o općem stanju naših utvrda koje nije zadovoljavajuće, ali na veće ili manje dotjerivanje i prilagođavanje posjetiteljima ne utječe njihova povijesna ili graditeljska znamenitost, već činjenica koliko određena lokalna zajednica pokazuje zanimanja za svoju graditeljsku baštinu te, još više, koliko je za to spremna uložiti novca. Solidno je obnovljene utvrda u Pazinu, a vrlo lijepo izgleda i utvrda Nehaj u Senju i utvrda u Ogulinu. Dugotrajno se i djelomično obnavlja utvrda Sokolac u Brinju. Gotovo su temeljito obnovljeni Novigrad na Dobri i Dubovac u Karlovcu, zagrebački Medvegrad i još znatno prije varaždinski Stari grad, sisački Stari grad i Ozalj. Obnavlja se i Zelingrad zahvaljujući skrbi zaljubljenika u povi-

jesnu baštinu iz Sv. Ivana Zeline. Također se obnavlja, iako vrlo sporo, i Konjščina kao jedan od rijetkih naših *waserburgova*, u dobrom je stanju i čakovečka utvrda koja je već otprije pretvorena u dvorac. Međunarodnim će se zajmom također temeljito obnoviti dvorac Odescalchi u Iloku, kao dio negdašnjeg palasa Nikole Iločkog. Vrlo lijepo izgleda i

stva svake godine namjenjuju gotovo svim našim utverdama, najčešće za čišćenje od vegetacije, istraživanja i za projekte obnove. Ali vegetacija za godinu dana ponovno izraste, a novca za prava istraživanja i za projekte zapravo i nema.

Bilo bi mnogo bolje kada bi se naše utvrde kategorizirale s obzirom na

Trokutasta kula utvrde Velika

Veliki Tabor, no njemu bi bila potrebna temeljita rekonstrukcija. Otprije je uređen Đurđevac (koji nagriža vlaga, što je česta boljka svih naših starih građevina), a obnavlja se i velika tvrđava u Slavanskom Brodu, čiji su golemi planovi za obnovu s obzirom na složenost i veličinu zahtjeva pomalo i nerealni. Ako je suditi prema brizi o oznakama i preciznosti s kojom su sve njihove utvrde i označene i opremljene, bolja sudbina očekuje i utvrde na području županija Požeško-slavonske, Sisačkomoslavačke i Križevačko-koprivničke.

Nadležno se Ministarstvo kulture, ovisno o svojim mogućnostima, zaista brine i o ovom dijelu naše graditeljske baštine. No ni tu nema nikakve promišljene strategije što se i kako želi napraviti. Određena se sred-

svuju povijesnu i graditeljsku vrijednost i kada bi se unaprijed odredila njihova namjena. Onda bi se mogao zbrojiti sav novac koji se posjeduje (i koji se sadašnjim pristupom zapravo rasipa) i njime pokušati svake godine temeljito i do kraja obnoviti ili eventualno zaštititi od propadanja jednu ili nekoliko utvrda. Potom tako nastaviti sljedeće godine i za dvadesetak bi godina imali mnogo dobro uređenih ili temeljito zaštićenih utvrda, a ovako se i dalje gotovo sve raspadaju, baš kao što je to bio slučaj i u Szabovo vrijeme.

U prvu bi kategoriju, dakle u onu koja bi trebalo pokušati temeljito obnoviti i vratiti im negdašnji izgled i sve sadržaje te odgovarajuće urediti i opremiti, svakako pripadale utvrde u Klisu i Kninu. Trebalo bi ih učiniti

dostupnima s pomoću žičara, što bi bila dodatna turistička atrakcija, posebno utvrda u Klisu koja bi bila zanimljiva i turistima iz Srednje Europe jer ih je nekada i izravno branila. Utvrda u Kninu i sad ima veliku nacionalnu vrijednost, ali bi sve postojeće prostore valjalo natkriti i vratiti u negdašnje povijesno stanje. Dakako da bi svim posjetiteljima trebalo staviti na raspolaganje višejezične audiotivne vodiče (možda i vizualne) kao što je to slučaj drugdje u Europi. Toj bi skupini svakako pripadala i neobično atraktivna tvrđava Sv. Nikola na ulazu u kanal Sv. Ante ispred Šibenika. Tvrđavu bi trebalo do kraja urediti, jer besmislena su "krpanja" nakon kojih atmosferilije do sljedeće godine učine još više štete. Trebalo bi svakako pronaći neku komercijalnu namjenu, možda da to bude atraktivan zabavni noćni klub za mlade i za njihovu glasnu glazbu.

Od utvrda u unutrašnjosti valjalo bi do kraja obnoviti i osmisliti namjenu utvrde u Brinju, a zbog velike povijesne vrijednosti svakako zaštititi od propadanja utvrdu u Modrušu, ali i u Slunju gdje bi uz konzerviranje postojećeg stanja valjalo pokušati restaurirati i neke zidove, čime bi se nadopunila turistička ponuda živopisnih Rastoka. Svakako bi trebalo, zbog uloge koju je imala u hrvatskoj povijesti, nešto učiniti i s utvrdom Cetinograd. Ribnik je prodan, ali se ne uređuje, baš kao i Bosiljevo koje bi se moglo biti prikladno za lijep i atraktivan hotel. Grad bi Samobor, koji je turističko središte, uz pomoć države nešto trebao učiniti za svoju golemu i vrlo staru utvrdu. Valjalo bi nekako zaštititi i atraktivan Okić, često određite izletnika.

U Zagrebu je zaista šteta što je nekad uređeni Susedgrad, koji je posjetiteljima znatno dostupniji od Medved

grada, potpuno zapušten i obrastao. S malim bi se intervencijama mogao vratiti u prijašnje stanje i biti ugodnim mjestom za boravak izletnika te za nastavu povijesti pučkoškolcima.

Velikom Kalniku ništa ne treba dodavati, valja samo što više poticati posjetitelje te što agresivnije nuditi priče o "Crnoj kraljici" i plemićima "šljivarima". Za ostale bi nestale pro-

Pogled na osječku tvrđu s mosta preko Drave

Spomenutom bi Gvozdanskom trebalo popularizirati njegovu herojsku epopeju, s neznatnim bi se intervencijama to moralo učiniti i s utvrdom Zrinski koja ima izuzetno važno mjesto u nacionalnoj povijesti. Utvrda na unskom otoku u Kostajnici polako se uređuje, valjalo bi joj samo naći prikladnu namjenu. Za Veliki Tabor možda ne treba ništa učiniti, on je sam po sebi već dovoljno atraktivan, trebalo bi ga samo konstruktivno potpuno sanirati te osvježiti pročelja.

Ono što je preostalo od Kostela zasluživalo bi možda natkrivanje i dogradnju, a isto tako i poneka utvrda na Ivanščici, možda Belec ili Milenograd. Konjščinu bi trebalo konačno staviti pod krov, a možda i atraktivni Bisag. Svakako bi nekoj svrsi valjalo privesti dvorce Bela I. i Bela II., koji su ionako pod krovom, možda najbolje za ribolovni ili lovni turizam

turske utvrde u blizini valjalo osigurati odgovarajuće vizualne prezentacije. Lijep i atraktivan Garić vjerojatno bi završio temeljitu i potpunu obnovu, a također i Cernik koji umjesto da se uređuje propada zbog neriješenih vlasničkih odnosa. U Požeškoj bi kotlini svakako valjalo natkriti atraktivnu utvrdu u Kaptolu, a prelijepa Ružica pokraj Orahovice zaslužuje potpunu rekonstrukciju. Od ostalih utvrda valjalo bi nešto učiniti za zaštitu Koroda te Erduta i Šarengrada koji su prekrasni vidikovci za Dunav i bačku ravnicu. Čini se da ni namjena utvrde i dvorca Valpovo nije do kraja razjašnjena iako se temeljito obnavlja.

Sadašnje je stanje zapravo potpuno neodrživo. To je samo alibi za ponašanje uz pomoć kojeg se ionako mali novac jednostavno "baca u vjetar".

Branko Nadilo